

„Fehér liliomszál, ugorj a Tiszába...”

A Tisza és a tisztálkodás folklórja

Amikor Klamár Zoltán meghívott erre a konferenciára, megkért, hogy a Kanizsai Nyelvjárási Táborról és Tripolsky Gézáról beszéljek. Ez nagyon is természetes, ilyen előadascímmel elkerülhetetlen Tripolsky Gézáról szólni. Rajta kívül azonban még sokan foglalkoztak a Tisza folklórával. Bodor Anikó, Bodor Géza, Burány Béla és Tripolsky Géza szervezték meg vidékünk első népzenei vetélkedőjét *Tiszából a Dunába folyik a víz* címen. Azonos címen a Zentai Füzetekben megjelent kötetet ma is előszeretettel használjuk. Ajánlatos minden népzenevel foglalkozónak forgatni ezt a kiadványt (BODOR–BURÁNY–TRIPOLSKY 1978).

Tripolsky Géza művelődésszervező, néprajzkutató, a zentai Városi Múzeum igazgatója Kanizsán részt vett az I. Nyelvjárási Tábor munkájában előadóként. Már nem emlékszem pontosan, miről tartott előadást, de ha a Tisza mente folklórájának néprajzáról volt szó valamilyen találkozón, konferencián, ő ott megjelent. Nem csoda, hogy sokan az ő nevéhez fűzik a vajdasági magyarság első néprajzi gyűjteményének megalakulását Zentán, amely anyagnak nagy százaléka ma is az állandó néprajzi kiállítás részét képezi. Egyetemi éveim alatt, úgy emlékszem, másodéves voltam, amikor Nikola Pavković professzor felhívta a figyelmünket a belgrádi néprajzi múzeumban szervezett konferenciára, amelyen Tripolsky Géza a pásztorépitményekről beszélt. Tőle néprajzi előadást először ekkor, utoljára pedig a zentai Városi Múzeumban, a Kiss Lajos Néprajzi Társaság és a Thurzó Lajos Közművelődési Központ *A szemverés hiedelemvilága* néprajzi tanácskozásán, 2002. június 29-én hallottam.

A Tisza folyóként és vízként fontos szerepet tölt be a Tisza mentén élő nép életében.

A Tisza mentének fejlett polgáriasult paraszti kultúráját, színes és gazdag folklóráját, amely ma elsősorban az újabb keletű tanyaközpontokból kifejlődött falvakban virágzik, a néprajzi kutatás kevésbé ismeri.

A Tisza síkvidékünk nagy folyója, a Vajdaságon 151 km hosszúságban folyik keresztül, halászatra alkalmas (BOSÍC 1982: 2). Folyóként és vízként egyaránt fontos szerepet tölt be a Tisza mentén élő népek életében. Összeköti őket, meghatározza az ember életmódját, ételmet ad, foglalkozást biztosít, elteti a hagyományvilágot és a népköltészetet.

A magyarság a Tiszához erősebben kötődik, mint a többi folyóhoz, erre utal az is, hogy ez a népdalokban és versekben legtöbbször megénekelte folyónk. Gyakran illetik különböző jelzőkkel, pl. zavaros, szőke, kanyargós, vad. Általában szeszélyes, de szeretett folyónak tekintik. Az ember megfigyeli a természetet, az őt körülvevő növény- és állatvilágot.

A népi megfigyelések között akadnak szép számban olyanok, amelyek a Tisza vízének változására, az áradásra, az apadásra, az időjárás jelenségeire vonatkoznak. Ha az apró csigák feljönnek a felszínre, és közvetlenül a vízszint alatti partoldalra tapadnak, az a Tisza áradását jelzi, ha pedig onnan eltűnnek, akkor apadás várható. Ha a csigák felmásznak az ágakra, a fára, akkor nagyon megárad a Tisza, árvízveszélyt jelent. Sokan megfigyelték azt is, hogy a „lentről” jövő hideget, a nedvességet más állatok is jelzik. Például ilyenkor a fürdőzők tele voltak vízbőlhával. A víz felszínén összegyűlt sűrű hab is az áradásra utalt. A Tiszán járó emberek megfigyelték, hogy vihar előtt mélyebbek a hangok, mint rendesen. Amikor a ponty a víz tetején úszik, zivatar közeledtét jelzi. Ha nem akad egyetlen hal sem a halász hálójába, az a Tisza stagnálását mutatja. A horgászok is megfigyelték, ha nem eszik a hal, azt jelenti, hogy áll a víz.

Régen a Tiszán voltak úsztatásra kijelölt helyek: lóúsztatók, illetve marhaúsztatók. A 20-as években, de még az 50-es években is, az ún. „lórélejárásra” hajtották a csókaiak a marhacsordát. A mai strand helyén, a hídlábhoz közel, a csókai oldalon, valamint Oromparttól északnyugatra, a Kalocsai-völgyben, az oromparti szikeseknél, az úgynevezett Nagy-éren a lovakat és a szarvasmarhát fürösztötték, csutakolták. Más helyeken, például a kompjárás alatt és a Nagy-éren, a libákat és a kacsákat úsztatták. Emlékeznek még néhányan a zentai oldalon a „betyárstrandra”, amely nem volt hivatalos strand, ide egyesek szerint a különök jártak úszni. Ezen a helyen szerettek fürödni az úszni nem tudók, mivel fokozatosan mélyült a víz. Libát is úsztattak itt még a 30-as években. Az 1940-es években a Moholtól délre eső Tisza-partot disznóstrandnak hívták, ott úsztatták a disznókat. A juhokat leginkább csak állóvízen hajtották át fürösztés céljából. Aki gyerekkorában nem tanult meg úszni, az felnőttkorában már nem is próbálkozott. Még a halászok között is volt, aki nem tudott úszni, s megesett, hogy a ladikból kiesve a folyóban lelte halálát. A Tiszán a vízbefúrtat nagypénteken sültt cipóval keresték. „Akinak a hozzátartozója

vízbe fűt, az nagypénteken sütött cipót vitt a Tiszára. Abba a cipóba egy gyertyát helyeztek, úgy tették a vízre. A víz csak vitte, oda vitte, az ott á't meg, ahol az a halott vó't, ott forgott, forgott körülötte, ott megtaná'ták” (Adatközlő: Kuklis Ilona, Zenta, 1911–2003).

A XIX. század végén és a XX. század elején a nyári melegekben nem fürödni mentek a Tiszára, hanem inkább mosni. A kilúgozott ruhát a folyó vizében mosósulyokkal addig sulykolták, amíg az szürkés levet eresztett. A szabad folyóban való fürdés veszélyekkel járt. A zentaiak ebben az időszakban a fürdőházban, majd később a homokkal feltöltött, hivatalosan kijelölt helyen strandolhattak. A nyári mezőgazdasági munkák után, ha alkalom adódott, a fiatalok megfürödtek a Tiszában, így felfrissülve, tisztán mentek haza. A lányok ruhástul, illetve kombinéjukat magukon hagyva mentek be a vízbe.

Az év első rituális mosakodását, fürdését a néprajzi szakirodalom a húsvét előtti péntekre, azaz nagypéntekre teszi. A lányok otthon tisztálkodtak, csak a fiúk mehettek a Tiszára. Kuklis Ilona szavai megerősítik ezt: „Anyám mindig mondta nekünk – mert hát öten vótunk lányok –,

hogy a bátyátok mehet fürödni a Tiszára, de nektek itthon a teknő. Nem fogja senki se nézni a lábatok szarát.”

A néphitben a Tisza vízének mint víznek tisztító-bajelhárító szerepet tulajdonítottak. A víznek nagy szerepe van az ember életében, a népi táplálkozásban és a naptári ünnepekhez kapcsolódó tisztálkodásban.

A XIX–XX. század fordulójától napjainkig terjedő időszakban a magyar népi tisztálkodási szokások változását részletesen Juhász Katalin könyvéből követhetjük (JUHÁSZ 2006).

Zenta lakosainak sokáig szinte kizárólagos vízforrásul szolgált a Tisza. Még a XX. század elején is voltak, akik cserépkorsóval merítettek vizet a Tiszából, és közben hordták haza a napi fogyasztáshoz szükséges vízmennyiséget. A vezetékes víz megjelenéséig újszülöttek fürdetésére meg hajmosásra (különösen faluhelyen) csakis esővizet használtak. Ha esni kezdett az eső, olvadni a hó, akkor a település szegényebb lakói teknőket, nagyobb edényeket raktak ki, hogy belecsurogjon a ház ereszeről lefolyó víz.

A fálvakban élők tisztasági követelményei minimálisak voltak. A természetközelség, a természetes vízforrások (felszíni vizek és esővíz) kiaknázása, az ásott kút alkalmazása, a takarékos vízfelhasználása és a „környezetbarát” tisztálkodási mód jellemezte még a XX. század eleji Zenta paraszt-polgári tisztálkodási szokásait.

A szagnak nem tulajdonítottak különleges jelentőséget. A lakáskörülmények, az archaikus vászonviselet, illetve annak tisztítási nehézségei nem követeltek gyakoribb és alaposabb tisztálkodást. A mosakodás módja, gyakorisága nagymértékben függött az évszakok váltakozásától is. A téli időszakban a füstös, levegőtlen lakóházakban keveset tisztálkodtak. A tavasz beköszöntével a Tiszában mosták le a testükön összegyűlt koszt. A mosakodáshoz háziszappant, az évi néhány hajmosáshoz hamulúgot, öblítésre ecetet használtak. A fürdés felnőtteknél ritka volt, leginkább gyógyítás céljából történt. Az elhasznált víz másodlagos felhasználása is jellemző: a fürdővízben előbb mostak, majd öntöztek vele. Arc- és testápolószerként sótlan disznózsír, tej, illetve vaj szolgált. A hagyományos paraszti kultúrában a tisztálkodás fizikai és rituális-mágikus funkciója szorosan és sok szálon kapcsolódott össze.

Az 1890-es évektől kezdve mind nagyobb számban fúrtak artézi kutakat Zentán a kolerajárvány kiiktatása érdekében. Nagyon jó minőségű, tiszta, lágy, kissé kénes volt az artézi kutak vize. Az ásott kút vize nem ilyen egészséges, de szinte minden udvarban ez volt. Kutat ástak, ha új ház épült, hogy ivóvízzel lássa el a ház lakóit, legyen miben mosakodni, mosni.

Doroszlón az 1907-es tagosítás során épült tanyák udvarára gémeskút és itatóvályú került. Az újszülöttet a kút vizében fürösztötték. Az emberi élet fordulóíhoz kapcsolódó más népszokásokban is fontos szerepe volt a kútnak (KOVÁCS 2005).

Az 1960-as évektől sorban építették Zentán és más bácskai településeken is a „mikro” vízközösségeket. Az 1970-es évektől csaknem minden házba bevezették a vezetékes vizet, az ásott kutak pedig sok helyen szennyvízagnává alakultak. Az 1980-as évekre eltűntek a kútágások, kiszáradtak a kutak, és teljesen elvesztették a korábbi rendeltetésüket.

Az év első szabadban történő tisztálkodása, mágikus célzatú mosakodása a legjelesebb keresztény ünnephez, húsvét ünnepköréhez, a nagyhét-höz kapcsolódott. Ha borongós volt az idő, azt mondták: „Nagypénteken mossa holló a fiát.” „Kishomokon, mikor nagypénteken tisztára mosakodtak, körülfutották a házat, hogy a kígyók elkerüljék. Csantavéren a mosástilalom ellenében e napon a fürdés javallott az egész évi vidámság biztosítása érdekében” (PENAVIN 1988).

A magyar katolikus vallást gyakorlóknál nincs ugyan különös tisztálkodási ceremónia nagycsütörtökön, de rituális lábmosásról tudunk. A keresztény egyház templomaiban az utolsó vacsora emlékét idéző szertartással zajlik az istentisztelet az esti órákban. Általában magas rangú egyházi személyek mosták meg ilyenkor tizenkét szegény ember lábát. Ennek hagyománya a Bibliában található. Jézus az utolsó vacsorán szeretete jeléül megmosta tanítványai lábát, mondván: „Aki megfürdött, annak csak a lábát kell megmosni, s akkor egészen tiszta lesz. Ti tiszták vagytok, de nem mindnyájan” (Jn 13, 10). A szabadkai székesegyházban még él ez a gyakorlat, a püspöki prédikáció után a lábmosás szertartása következik.

Nagypénteken szokás kint az udvaron mosakodni. A merészebbek, főleg a férfiak a Tiszában, a nők inkább otthon, a kútnál fürödtek. Azért tisztálkodtak az év jeles ünnepei előtt még buzgóbban, hogy egészségesek legyenek. A víz tisztító, megújító hatása az egész évre vonatkozott. Törökbecsén a ház apraját-nagyját, de még a lovakat is megfürdették, hogy abban az évben ne legyenek rühösek. Nagypénteken a Tisza partján hasalva szappallyal ütögették a vizet, hogy egész évben szerencséjük legyen. Ez a nap dologtöltő nap is. „Nagyanyáink idejében nem volt szabad mosni, sem fejet mosni az asszonyoknak, mert a Szűz Mária akkor összefogta a hajukat” (Adatközlő: Zsigáné Varga Ilona, Zenta, 1937).

Nagypénteken volt az év első nagy mosakodása. Azért tisztálkodtak buzgóbban, hogy egészségesek legyenek, fésülködtek, hogy hajuk is úgy nőjön, mint a fa...

„A lányok az én gyerekkoromban nagypénteken egy magas fa alatt fésüldöttek, de akkó nem beszétek semmit. A kifésűtt haját a fa tövébe ástuk, hogy hosszúra nőjjön a hajunk” (Adatközlő: Kuklis Ilona, Zenta, 1911–2003).

Nagyszombaton, amikor újra megszólaltak a harangok, akkor a lányok igyekeztek a kútnál mosakodni, hogy frissek legyenek és szépek maradjanak. A húsvéthétfőig tartó ünnepi szokások a doroszlóiakhoz hasonlóak voltak a többi magyarlakta vajdasági településen is. Húsvét hajnalán az egész ház népe kint mosakodott a kútnál, hogy frissek, egészségesek maradjanak. Húsvét másnapján zeneszóval járták a falut a locsoló legények. A lányokat kivonszolták a kúthoz, és vödörből hideg vizet öntöttek a nyakukba, mondván: „Friss légy!” (KOVÁCS 2005).

A húsvéttól pünkösdig tartó hagyományos játékfűzérhez tartozott a *Fehér liliomszál...* kezdetű gyermekjáték, amely a vonulós játékok eltűnésével alkalomhoz nem kötött gyermekjáték lett.

*Fehér liliomszál, ugorj a Tiszába!
Mosdard meg magadat!
Fésüld meg hajadat!
Törülközzél gyorsan selyem patyolatba!*

(Drenyovszkiné Toldi Mária közlése, született 1926-ban Kishegyesen. Brezovszki Tímea gyűjtése, 1995.)

*Babamosdó állvány
(Szabó Magda tornyosi
lakos tulajdona)*

A hintázókban is gyakran előfordul a Tisza neve. Amikor esik az eső, ezzel a mondókéval biztatják egymást a gyermekek:

*Ess, eső, ess! Búza bukorodjon,
Zab szaporodjon,
Az én hajam olyan legyen,
Mint a csikó farka.
Még annál is hosszabb,
Mint a Tisza hossza...*

(Micsikné Rác Borbála közlése, Padén született 1922-ben. Zenta, Nagy Abonyi Ágnes gyűjtése, 2000.)

A népi táplálkozásban nem is olyan régen még ivóvízként, főzésre alkalmas vízként szolgált a Tisza vize. A Tisza vizével oltották szomjukat a halászok, a pásztoemberek. A Tisza vizében főzték a halászlét s a legfinomabb bablevest (NAGY ABONYI 2000).

Az étkezés hagyományaiban a karácsonyi almának a magyarok, a görögkeleti vallású szerbek pedig a karácsonyi *egészségkalácsnak*, a mézes-diós bélesnek (*česnica*) tulajdonítottak mágikus óvó szerepet. Óvó sajtóságokat tulajdonítottak az olyan vízben való mosdásnak is, amelyben karácsonytól alma vagy Szent György-napi lestyán állt, illetve annak, ha a mosdás alkalmával húsvéti piros tojással dörzsölték be a házbelleket (RADULOVAČKI 2003: 105).

A karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódott régen a magyar katolikus családoknál, hogy a karácsonybőjti vacsora ételmaradékainak különös erőt tulajdonítottak. Még nagyobb egészségvarázsló hatást tulajdonítottak a december 24-én, karácsony előestéjén kútba dobott piros almának. Az idősebb bácskai magyarok emlékezete máig őrzi az erről az almáról való ivás és mosakodás szokását. Ez a szegedi tájon általános volt a XX. század közepe táján. „A karácsonyi alma szép piros, egészséges alma, amelyet az ivópohárba, köcsögbe meg az ásott kútba tesznek, és erről iszik, főz, mosakodik a család egészen újévig, esetleg vízkeresztig. Azért teszik, hogy egészségesek legyenek. Az almát végül a család közösen fogyasztja el, sőt a jószág ételébe is tesznek belőle” (BÁLINT 1978: 230).

Régebben (az 1970-es évekig, ahol volt ásott kút), karácsony böjtjén egy piros almát beledobtak a kútba, vagy amikor mosdottak, akkor a lavórba tett *almáról mosdottak* (NAGY ABONYI 1999: 332). Az alma vödörbe, kantába, kancsóba helyezése, ennek az ivóvíznek a fogyasztása, illetve az erről a vízről mosakodás ma már a római katolikus vallású magyaroknál nem szokás, de az idősebbek emlékezetében még élnek ezzel kapcsolatos

töredékek. A karácsonyi alma emberre és állatokra gyakorolt egészségvárszló hatásáról viszont számos adatközlést találhatunk a vajdasági néprajzi tanulmányokban.

A hétköznapi tisztálkodási szokások gyakoriságát az évszak és a végzett munkák jellege határozta meg. Nyáron gyakrabban és alaposabban tisztálkodtak. A napon megmelegedett vízzel reggel és este mosakodtak derékig a szabadban. Szép időben nem csak a férfiak, a nők is mosakodtak kinn az udvaron. Az évszaktól függetlenül naponként kézre töltött vízzel mosták meg arcukat és szemüket. Télen az esti tisztálkodás elmaradt. A gyerekeket fateknőben vagy lavórban mosdatták. Hetente egyszer, szombat este vagy vasárnap reggel az egész család alaposan megmosakodott, készülve az ünnepnapra. Teknőben először a gyerekek fürödtek meg. Utánuk mosakodtak a nagyobb fiúk, majd a férfiak, végül a lányok, asszonyok következtek. A család felnőtt tagjai naponta mosakodtak, de csak havonta egyszer-kétszer fürödtek. A gangról nyíló bejárati ajtótól jobbra állt a vizespad, rajta a kútvíz, illetve az esővíz tárolására szolgáló zománcos vödörök. Itt voltak a mosakodás kellékei: a mázas mosdótálak, a házilag főzött szappan és a vászon törülköző. A zománcos lavórnak később fából, vasból, lemezből volt az állványa is. A konyha tűzhely melletti falrésze vagy annak környéke volt a mosdósarok. A mosdósarokban foglalt helyet egy szék vagy pad a lavórral, mellette a korsó – később a kanta, esetleg a vödör is. A gölöncsérek által készített kerámia mosdótálat a szegény paraszti konyhában használat után félretették, ágy alá vagy kredenbe rejtették.

Népi hiedelmekkel zárjuk írásunkat. Jung Károly Törökbecsén gyűjtött története ide illik: „Szokták azt is mondani, hogy hát Bácskában esik az eső. Aszondják a mi táltosaink gyöngék, ezé’ nem kaptunk esőt. Mikó’ kaptunk esőt árú’ Bácskárú’, akkó meg aszondják, hogy a mi táltosaink erősek vótak, mer’ kaptunk esőt. Legyőzték a bácskaiakat.” A zentaiak ezt így tudják: „A Tisza felett viaskodnak Bácska és Bánát táltosai. Ha a Bánát felű’ nem gyün eső, csak megáll a Tisza fölött, akkó’ nem elég erős a bácskai táltos.” Egy másik hiedelem szerint: Ha meghalt valaki, nem engedték, hogy a halottat átvigyék a Tiszán, „mer’ akkó’ a másik ódalon nem lesz eső egész évben” (Adatközlő: Micsikné Rác Borbála, Padé, 1920). „Mer’ akkó’ e’veri a jég a termést” (Adatközlő: Sihelnikné Kuklis Ilona, Zenta, 1911).

A néphitben különben a Tisza vizének mint víznek tisztító, gyógyító, bajelhárító szerepet tulajdonítanak. A tavaszi népszokásokban különös jelentősége van a víznek. Tisztító erejében sokan még ma is hisznek, de már nem őrzik a hagyományokat, nem végzik el a rituális cselekményt a meghatározott naptári ünnepeken.

A Tisza a közmondásokban, a néphitben is megjelenik. A folyóvíz az állandó tisztulás, újulás jelképe. Jelentősége a tisztasággal, az egészséggel

szorosan összefügg. A népszokásokban gyakran átmenetet, illetve ellentétet is képvisel. Ez a gyermekjáték-szövegekből is kiviláglik: „Tíz, tíz, tiszta víz, olyan, mint a Tisza-víz...”

Irodalom

- BÁLINT Sándor (1978–1979): *A szögedi nemzet*. Szeged
- BESZÉDES Valéria (1996): Mágikus cselekedetek a csecsemő védelmében. *Létünk*, 3–4. sz.
- BODOR Anikó–BURÁNY Béla–TRIPOLSKY Géza (1978): *Tiszából a Dunába folyik a víz*. Egy népdalvetélkedő dalaiból. Thurzó Lajos Közművelődési Oktatási Központ, Múzeumi osztálya, Zentai Füzetek 8/G. Zenta
- BOSIĆ Mila (1982): Ribarske sprave i alati u Vojvodini. *Monographie 5*. Novi Sad
- BOSIĆ Mila (1996): *Godišnji običaji Srba u Vojvodini*. Novi Sad
- GYURA Julianna (1983): Zenta környéki babonák. *HITK*, Újvidék
- JUHÁSZ Katalin (2006): *Meg is mosakodjál, meg is törölközzél*. Magyar népi tisztálkodás a 20. században. Budapest
- JUNG Károly (1985): *Táltosok, ördögök, garabonciások*. Újvidék
- JUNG Károly (1992): *Köznapok és legendák*. Újvidék
- KALAPIS Zoltán (1993): *Régi vízvilág a Bácskában és Bánátban*. Újvidék
- KISS Áron (1984): *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Budapest
- KÓNYA Sándor (2003): Mosdatás, ráimádkozás. *Létünk*, 1–2. sz.
- KOVÁCS Endre (2005): *Doroszló népének tisztálkodása*. Kézirat. Doroszló
- LÁZÁR Katalin (1997): *Népi játékok*. Budapest
- MATIJEVICS Lajos (1982): *Vizeknek szarváról*. Újvidék
- NAGY ABONYI Ágnes (1999): Karácsonyi vacsora. *Néprajzi Látóhatár*, 1–4. sz.
- NAGY ABONYI Ágnes (2000): A Tisza és a Tisza vize a népszokásokban és a folklórban Zentán és környékén. *Bácsország*. VI. évf. 9–10. sz.
- NAGY ABONYI Ágnes (2004): *A zentai Városi Múzeum állandó néprajzi kiállítása*. Múzeumi kalauz. Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta
- NAGY ABONYI Ágnes (2007): „Tisztaság fél egészség.” Egészséges táplálkozás a családi hagyományokban a zentai kutatások tükrében. In Örsi Julianna szerk.: *Mikroközösségek*. Társadalom- és gazdaságtudományi eredmények és módszerek innovációja. Konferenciakötet. Túrkeve–Szolnok
- O. NAGY Gábor (1982): *Magyar szólások és közmondások*. Budapest
- PENAVIN Olga–MATIJEVICS Lajos (1980): *Zenta és környéke földrajzi neveinek adattára*. Újvidék
- PENAVIN Olga (1988): *Népi kalendárium*. Újvidék
- RADULOVAČKI Ljiljana (2003): A rossz szem hiedelme a Szerémségben. *Létünk*, 1–2. sz.
- SZABÓ István (1995): *A gyermek úszni tanítása a Tisza menti falvakban*. Gyermekvilág a régi magyar falun. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 50. Szolnok
- TRIPOLSKY Géza (1998): *Város, folyó, emberek*. Dudás Gyula Múzeum- és Levélbarátok Köre, Zenta